

Melania Bąk

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

RÓŻNORODNOŚĆ POJĘĆ I KLASYFIKACJI CZYNNIKÓW NIEMATERIALNYCH ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM PUNKTU WIDZENIA RACHUNKOWOŚCI

Streszczenie: W dobie gospodarki rynkowej i globalizacji szczególną rolę w przedsiębiorstwie odgrywają czynniki niematerialne, które decydują o jego sukcesie finansowym i pozycji rynkowej. W literaturze przedmiotu panuje ogólny chaos pojęciowy dotyczący jednoznaczności zdefiniowania tych czynników. Przykładowe określenia to: kapitał intelektualny, wartość niematerialna, aktywa niematerialne, zasoby niematerialne itd. Po przeanalizowaniu różnych określeń można stwierdzić, że używany termin zależy od dziedziny, która go stosuje, i nie zawsze oznacza to samo. W artykule zwrócono szczególną uwagę na interpretację pojęcia czynnika niematerialnego z punktu widzenia rachunkowości i metody bilansowej.

Słowa kluczowe: czynniki niematerialne, wartości niematerialne, aktywa niematerialne, kapitał intelektualny, bilans ukryty.

1. Wstęp

Współczesne przedsiębiorstwa, głównie te oparte na informacji i wiedzy, koncentrują swoją uwagę na czynnikach niematerialnych, od których zależy ich sukces finansowy. Czynniki niematerialne wpływają nie tylko na podstawowe wielkości finansowe (np. wielkość sprzedaży, przychodów, kosztów itp.), ale przede wszystkim decydują o tym, jak przedsiębiorstwo jest postrzegane przez konkurencję i jakie ma możliwości w warunkach rynkowych. Dlatego stanowią one ważną grupę czynników przedsiębiorstwa, którą należy poddać wnikliwej analizie i rozsądnemu planowaniu strategicznemu.

Do czynników niematerialnych zalicza się różne kategorie o odmiennym charakterze, m.in.: nabyte prawa majątkowe, reputację firmy, markę produktu, logo, relacje z klientami, lojalność i umiejętności pracowników. Bogactwo struktury czynników niematerialnych wpływa na różnorodność ich pojęć i klasyfikacji.

Czynniki niematerialne stanowią niewralgiczny punkt dla każdego przedsiębiorstwa. Po pierwsze, istnieją problemy z ich precyzyjnym zdefiniowaniem. Po drugie, w literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele przekrojów klasyfikacyjnych. Po trzecie,

nie ma ogólnie przyjętego wzorca ich prezentacji. Po czwarte, nie wszystkie czynniki niematerialne można ujawniać w ramach systemu rachunkowości, ponieważ nie spełniają one warunków określonych przez prawo bilansowe.

Inne spojrzenia na czynniki niematerialne (z punktu widzenia ekonomii, finansów, zarządzania i rachunkowości) wpływają na pogłębienie różnych interpretacji i stanowisk w wypracowaniu zasad i metod wyceny i prezentacji tych czynników.

Celem artykułu¹ jest zwrócenie uwagi na bogactwo interpretacji i klasyfikacji czynników niematerialnych² według różnych dziedzin i kryteriów i wynikające z tego faktu konsekwencje. W artykule poddano analizie wybrane określenia i podział czynników niematerialnych, ze szczególnym uwzględnieniem punktu widzenia rachunkowości, która funkcjonuje na podstawie fundamentalnych zasad/metod. Jedną z tych metod jest metoda bilansowa.

Różnorodność pojęć i klasyfikacji czynników niematerialnych z punktu widzenia wielu dziedzin ekonomicznych wpływa niekorzystnie na wypracowanie stabilnego, jednolitego stanowiska w kwestii zrozumienia istoty czynników niematerialnych w przedsiębiorstwie.

2. Chaos pojęciowy jako przejaw różnych interpretacji istoty czynników niematerialnych

W literaturze przedmiotu można spotkać następujące określenia czynników niematerialnych: wartości niematerialne³, aktywa niematerialne, własność intelektualna, kapitał intelektualny, aktywa intelektualne. Po przeanalizowaniu różnych określeń można stwierdzić, że używany termin zależy od dziedziny, która go stosuje, i nie zawsze oznacza to samo.

Mianowicie określenia „wartości niematerialne” i „aktywa niematerialne” są powszechnie wykorzystywane przez rachunkowość, własność intelektualna ma zastosowanie w prawie, kapitał intelektualny jest domeną zarządzania, natomiast do aktywów intelektualnych najczęściej odwołuje się ekonomia. Interpretacja tych pojęć najczęściej jest różna. W związku z tym pojawia się często brak dogłębnego zrozumienia danego zagadnienia.

¹ Artykuł stanowi głos w dyskusji nad problematyką pojęcia i klasyfikacji czynników niematerialnych przedsiębiorstwa z perspektywy rachunkowości.

² W artykule użyto określenia „czynnik niematerialny”, które oznacza element majątku jednostki o charakterze niematerialnym. Użycie tego określenia jest celowe i ma za zadanie na wstępie nie sugerować, czy dany element majątku postrzegany jest jako aktywa czy jako pasywa (kapitał). Tak jak czynią to inne określenia.

Przyjęto założenie, że czynniki niematerialne mają najszersze znaczenie i określają wszystkie, bez względu na rodzaj i sposób tworzenia, niemające fizycznej postaci, źródła ekonomicznych korzyści, jakie może osiągnąć przedsiębiorstwo. Czynniki niematerialne interpretowane w ujęciu aktywów to wartości niematerialne (aktywa niematerialne), w ujęciu kapitału zaś to kapitał intelektualny.

³ Prawo bilansowe używa określenia wartości niematerialne i prawne.

Nieład pojęciowy⁴ jest związany z podejściem do różnej interpretacji czynnika niematerialnego. Często używa się również zamiennie pewnych pojęć (np. wartości niematerialne i kapitał intelektualny), co wprowadza wiele nieporozumień w interpretacji badanego zjawiska. Z punktu widzenia rachunkowości stosowanie wymienione pojęć „wartości niematerialne” i „kapitał intelektualny” jest niezgodne z metodą bilansową.

Wartości niematerialne bardzo trudno odróżnić od kapitału intelektualnego. Do końca nie wiadomo, co jest tylko wartością niematerialną, a co składnikiem kapitału intelektualnego [Ujwary-Gil 2009, s. 25]. Dlatego oczywiste jest, że należy analizowane zagadnienie poddawać ciągłej obserwacji i badaniu. Bowiern możliwość jednoznacznie zdiagnozowania i sprecyzowania czynników niematerialnych przedsiębiorstwa pozwoli na opracowanie zasad ich wyceny i prezentacji (zob. [Dobija 2003, s. 121]).

Nie istnieje jedna, powszechnie akceptowana definicja kapitału intelektualnego. Kapitał intelektualny to prawo do uzyskania korzyści z wartości niematerialnych (aktywów niematerialnych) w przyszłości. Kapitałem intelektualnym jest bogactwo, jakie osiągnie przedsiębiorstwo np. dzięki umiejętnościom i lojalności pracowników. Silna marka stworzy kapitał marki, a wiedza o klientach i dobre relacje firmy z nimi pozwolą na ujawnienie kapitału klienta.

Kapitał intelektualny można rozumieć jako cały majątek wynikający z wiedzy i będący w posiadaniu przedsiębiorstwa. Może on być postrzegany jako rezultat transformacji wiedzy, ale też jako wiedza sama w sobie, która jest zamieniana na własność intelektualną lub też aktywa intelektualne firmy [Jarugowa, Fijałkowska 2002, s. 58].

Wartości niematerialne (aktywa niematerialne) są najczęściej rozumiane jako zasoby przedsiębiorstwa o charakterze niematerialnym, oparte na wiedzy, które są źródłem korzyści dla firmy.

Z przeprowadzonej analizy literatury wynika, że najczęściej podejmuje się dyskusję nad kapitałem intelektualnym, twierdząc, że aktywa niematerialne nie zostały jeszcze wystarczająco zidentyfikowane.

W literaturze przedmiotu można spotkać następujące poglądy na temat wzajemnych zależności między kapitałem intelektualnym a wartościami niematerialnymi (aktywami niematerialnymi):

- kapitał intelektualny jest częścią wartości niematerialnych,
- wartości niematerialne są częścią kapitału intelektualnego,
- wartości niematerialne i kapitał intelektualny są to odrębne kategorie,
- wartości niematerialne i kapitał intelektualny są to kategorie tożsame.

⁴ W języku angielskim często używa się obecnie określenia *intangibles*, którego nie da się przetłumaczyć dosłownie, a które jest bardzo wygodne w stosowaniu, ponieważ nie występuje w nim ani słowo aktywa, ani kapitał.

W przypadku pierwszego i drugiego poglądu przy określeniu istoty kapitału intelektualnego używa się odniesień do wartości niematerialnych (aktywów niematerialnych).

Z punktu widzenia rachunkowości właściwy pogląd to ten, który zakłada, że wartości niematerialne (aktywa) i kapitał intelektualny (pasywa) są to odrębne kategorie, ale wzajemnie równoważące się (bilansujące się).

Warto zwrócić uwagę, że głównie w teorii zarządzania dominuje pogląd, że pojęcia „wartości niematerialne” i „kapitał intelektualny” są synonimami (więc używane są zamiennie), czego nie potwierdzi rachunkowość.

Można spotkać się również z opinią, że termin „kapitał intelektualny” jest interpretowany jako składnik zarówno aktywów, jak i pasywów. Tabela 1 prezentuje wybrane definicje kapitału intelektualnego, które podkreślają jego istotę w kontekście aktywów niematerialnych. Natomiast tabela 2 przedstawia określenie kapitału intelektualnego jako składnika pasywów.

Tabela 1. Wybrane określenia kapitału intelektualnego w kontekście aktywów niematerialnych

Autor	Kapitał intelektualny
T. Stewart	Jest to materiał intelektualny, na który składają się: wiedza, informacja, własność intelektualna i doświadczenie. Jest to coś, czego nie można dotknąć, ale co może uczynić cię bogatym.
G. Roos J. Roos	Jest to suma ukrytych aktywów nieuwzględnionych w sprawozdaniach finansowych, obejmująca zarówno to, co zostaje w głowach pracowników, jak i to, co zostaje po wyjściu pracowników do domu.
L. Edvinsson M.S. Malonee	Są to: wiedza, doświadczenie, technologia organizacyjna, stosunki z klientami oraz umiejętności zawodowe, które pozwalają firmie osiągnąć przewagę konkurencyjną.
OECD (Organizacja ds. Ekonomicznej Współpracy i Rozwoju)	Jest to ekonomiczna wartość dwóch kategorii nienamacalnych aktywów przedsiębiorstwa: kapitału organizacyjnego (strukturalnego) i kapitału ludzkiego.
E. Głuszek	Kapitał intelektualny wywodzi się ze wszystkich niewidzialnych aktywów organizacji oraz potencjału kreowania nowej wartości.
K.M. Wiig	Kapitał intelektualny składa się z aktywów powstałych wskutek czynności intelektualnych, rozciągających się od nabywania nowej wiedzy (uczenie się), przez inwencję, do tworzenia cennych relacji z innymi.
Sullivan	Na kapitał intelektualny składają się kapitał ludzki, aktywa intelektualne, aktywa podlegające komercjalizacji, strukturalne aktywa niematerialne.
L. Prusak	Jest to materia intelektualna, która została zmaterializowana, uchwycona i wykorzystana do stworzenia wysoko wartościowych aktywów.
A. Brooking	Kapitał intelektualny: aktywa ludzkie, aktywa rynkowe, aktywa organizacyjne, własność intelektualna.

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Kasiewicz, Rogowski, Kicińska 2006, s. 70-71; Głuszek 2004, s. 65; Jabłoński 2009, s. 57-58; Urbanek 2008, s. 43; Ujwary-Gil 2009, s. 37].

Kapitał intelektualny jako składnik aktywów należy rozumieć jako ogólny zasób niematerialnych czynników opartych na wiedzy i będący przynajmniej częściowo pod kontrolą przedsiębiorstwa.

Tabela 2. Wybrane określenia kapitału intelektualnego jako składnika pasywów

Autor	Kapitał intelektualny
W. Brukowitz R.L. Williams	Kapitał intelektualny: kapitał ludzki (kompetencje, wzajemne stosunki, przywództwo i rozwój), kapitał organizacyjny (procesy, infrastruktura, kultura, zarządzanie), kapitał rynkowy (relacje z klientami, relacje z dostawcami, kompetencje rynkowe, inne relacje), kapitał innowacyjny (procesy doskonalenia, serwis, technologia).
M. Bratnicki J. Strużyna	Kapitał intelektualny dzieli się na dwie zasadnicze części: pierwsza z nich reprezentuje niewidzialne zasoby oraz procesy i tworzy kapitał organizacyjny oraz kapitał społeczny, druga zaś odzwierciedla wiedzę ludzi i tworzy kapitał ludzki. Rozdzielenie to odpowiada nieświadomej oraz świadomej (myślącej) części kapitału intelektualnego.
K. Sveiby	Kapitał intelektualny: kapitał ludzki, kapitał strukturalny wewnętrzny, kapitał strukturalny zewnętrzny.
M. Rowińska-Fronczek	Kapitał intelektualny: kapitał intelektualny osobowy, kapitał intelektualny bezosobowy.
Skandia (firma ubezpieczeniowa)	Kapitał intelektualny: kapitał ludzki, kapitał klienta, kapitał organizacyjny.

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Jabłoński 2009, s. 57-58; Urbanek 2008, s. 43; Mroziwski 2008, s. 32-33].

Tabela 3. Wybrana klasyfikacja czynników niematerialnych jako aktywów niematerialnych

Autor	Klasyfikacja
D. Andriessen	Aktywa niematerialne: umiejętności i wiedza ukryta, kolektywne wartości i normy, technologia i wiedza ujawniona, procesy podstawowe i sposoby zarządzania, zasoby.
Sveiby (<i>Intangible asset monitor</i>)	Aktywa niematerialne: kompetencje pracowników, struktura wewnętrzna, struktura zewnętrzna.
G. Smith R. Parr	Aktywa niematerialne: prawa, relacje, niezidentyfikowane aktywa niematerialne, własność intelektualna.
R. Reilly R. Schweih	Aktywa niematerialne: marketingowe i związane z klientami, inżynieryjne i związane z produkcją, związane z zasobami ludzkimi, związane z finansami, związane z przetwarzaniem danych, związane z prawami autorskimi, związane z kontrahentami, związane z lokalizacją, związane z <i>goodwill</i> .

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Urbanek 2008, s. 42-4].

W tabeli 3 zestawiono wybraną klasyfikację aktywów niematerialnych w celu podkreślenia, że przez niektórych autorów czynniki niematerialne przedsiębiorstwa są ujmowane tylko w kontekście aktywów.

Aby lepiej zrozumieć funkcjonujące w literaturze przedmiotu interpretacje czynników niematerialnych (wartości niematerialne i/lub kapitał intelektualny), można przyjąć, że czynniki niematerialne przedsiębiorstwa są rozpatrywane w trzech ujęciach:

- ujęcie kapitałowe, wówczas określamy je jako kapitał intelektualny,
- ujęcie majątkowe, wówczas interpretujemy je jako wartości niematerialne (aktywa niematerialne),
- ujęcie majątkowo-kapitałowe, które pozwala zachować metodę bilansową (dotyczącą równoważenia się wartości niematerialnych i kapitału intelektualnego).

Funkcjonujące oraz powstające definicje i zbiory klasyfikacji czynników niematerialnych nie są pozbawione błędów terminologicznych, które pogłębiają istniejący już chaos pojęciowy. Błędem terminologicznym są następujące stwierdzenia:

- kapitał intelektualny to ogólne określenie aktywów niematerialnych,
- wartości niematerialne (aktywa niematerialne) jest to kapitał intelektualny przedsiębiorstwa.

3. Cechy charakterystyczne czynników niematerialnych w świetle uregulowań prawnych

Na podstawie obserwacji i analizy poszczególnych czynników niematerialnych można określić ich główne cechy charakterystyczne:

- są oparte na wiedzy,
- brak im fizycznej postaci,
- nie są w pełni identyfikowalne,
- są unikatowe dla każdego przedsiębiorstwa,
- składają się na nie różne kategorie o odmiennym charakterze (np. reputacja firmy, umiejętności pracowników),
- nie są wyceniane i ujawniane w ramach systemu rachunkowości (w ewidencji i sprawozdawczości finansowej)⁵,
- są w większości podzielne i mogą być wykorzystywane w tym samym czasie w różnych miejscach,
- mają zdolność do tworzenia powiązań przyczynowo-skutkowych między poszczególnymi kategoriami niematerialnymi oraz materialnymi,
- zapewniają przedsiębiorstwu osiągnięcie przewagi konkurencyjnej na rynku (np. pozyskanie wiarygodnych i wypłacalnych klientów i kontrahentów),
- są źródłem korzyści w przyszłości,
- stanowią pogłębiającą się lukę między wartością rynkową przedsiębiorstwa a jego wartością bilansową.

⁵ Z wyjątkiem tych, które określa prawo bilansowe (zob. tab. 4).

Prawo bilansowe i podatkowe oraz Międzynarodowe Standardy Rachunkowości (MSR) dokładnie określają cechy wartości niematerialnych (aktywów niematerialnych), co prezentuje tab. 4.

Tabela 4. Wartości niematerialne według prawa bilansowego i podatkowego oraz MSR 38 – cechy i elementy

Według prawa bilansowego
Nabyte przez jednostkę prawa majątkowe nadające się do gospodarczego wykorzystania, o przewidywanym okresie ekonomicznej użyteczności dłuższym niż 1 rok, przeznaczone do używania na potrzeby jednostki.   Określenie nabyte oznacza, że wartości niematerialne (z wyjątkiem kosztów prac rozwojowych) nie mogą być wytworzone przez jednostkę gospodarczą we własnym zakresie.   Ponadto prawdopodobne jest osiągnięcie przyszłych korzyści ekonomicznych, które można przyporządkować do danego składnika oraz można wiarygodnie określić cenę nabycia lub koszt wytworzenia składnika.   Jest to wykaz otwarty w związku z użyciem określenia „w szczególności”:   – autorskie prawa majątkowe, prawa pokrewne, licencje, – koncesje, – prawa do wynalazków, patentów, znaków towarowych, wzorów użytkowych oraz zdobniczych, – <i>know-how</i>, – nabyta wartość firmy*, – koszty zakończonych prac rozwojowych (prace powinny być przewidziane do wdrożenia)**.
Według prawa podatkowego
Nabyte prawa majątkowe, nadające się do gospodarczego wykorzystania w dniu przyjęcia do używania o przewidywanym okresie używania dłuższym niż 1 rok, wykorzystywane przez podatnika na potrzeby związane z prowadzoną przez niego działalnością gospodarczą albo oddane przez niego do używania na podstawie umowy licencyjnej, umowy najmu, dzierżawy lub umowy leasingu.   Jest to wykaz zamknięty. Pozycje nieobjęte wykazem nie mogą być podatkowo zaliczane do wartości niematerialnych i prawnych. Należą do nich: – spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu mieszkalnego, – spółdzielcze własnościowe prawo do lokalu użytkowego, – prawo do domu jednorodzinnego w spółdzielni mieszkaniowej, – prawa wieczystego użytkowania gruntów, – autorskie lub pokrewne prawa majątkowe, – licencje, – prawa do wynalazków, patentów, znaków towarowych, wzorów użytkowych, wzorów zdobniczych, – wartość stanowiąca równowartość uzyskiwanych informacji związanych z wiedzą w dziedzinie przemysłowej, handlowej, naukowej lub organizacyjnej (<i>know-how</i>), – w przypadku spółki akcyjnej koszty organizacyjne poniesione przy założeniu lub późniejszym jej rozszerzeniu, – nabyta wartość firmy, – koszty rozwojowe zakończone wynikiem pozytywnym.

Według MSR 38

Warunki, jakie powinna spełniać kategoria wartości niematerialnych – możliwość zidentyfikowania danego składnika, sprawowanie nad nim kontroli, wpływ w przyszłości do jednostki korzyści ekonomicznych.

Kryterium identyfikowalności jest spełnione, jeśli:

- składnik można wyodrębnić, tzn. wyłączyć lub wydzielić z jednostki gospodarczej i sprzedać, przekazać, licencjonować lub oddać do odpłatnego użytkowania osobom trzecim,
- wynika z tytułów umownych lub innych tytułów prawnych, bez względu na to, czy są one zbywalne lub możliwe do wyodrębnienia z jednostki gospodarczej, lub z innych tytułów lub zobowiązań.

Kryterium kontroli jest spełnione, m.in. jeśli:

- jest uprawdopodobniona do uzyskania korzyści ekonomicznej,
- jednostka kontroluje korzyści ekonomiczne, wynikające z wiedzy o rynku i wiedzy technicznej, jeśli wiedza ta jest prawnie chroniona pod postacią praw autorskich,
- jednostka gospodarcza, zatrudniając wykwalifikowanych pracowników, może zidentyfikować tę część ich kwalifikacji, wynikającą z przeprowadzonych szkoleń, która prowadzi do osiągnięcia przyszłych korzyści ekonomicznych. Zwykle jednak kontrola jednostki nad oczekiwanymi przyszłymi korzyściami ekonomicznymi wynikającymi z zatrudnienia wykwalifikowanych grup nie jest wystarczająca, aby uznać tę pozycję za składnik wartości niematerialnych. Chyba, że oczekiwania te są prawnie chronione.

Przyszłe korzyści ekonomiczne osiągnane ze składnika wartości niematerialnych mogą obejmować przychody ze sprzedaży produktów lub usług, oszczędności kosztów lub inne korzyści wynikające z używania składnika aktywów.

Standard wymienia przykładowe grupy wartości niematerialnych, nie podając pełnego ich katalogu.

Grupę wartości niematerialnych stanowi zbiór aktywów o podobnym charakterze i sposobie użytkowania w działalności jednostki. Do przykładów odrębnych grup można zaliczyć:

- znaki towarowe (produktów),
- tytuły czasopism i tytuły wydawnicze,
- oprogramowanie komputerowe,
- licencje i franchising,
- prawa autorskie, patenty i in. przemysłowe prawa własności, prawa operatorskie i związane ze świadczeniem usług,
- receptury, formuły, modele, projekty i prototypy,
- wartości niematerialne w toku wytwarzania.

* Wartość firmy (dodatnia) to różnica między ceną nabycia określonej jednostki lub zorganizowanej jej części a niższą od niej wartością godziwą przejętych aktywów netto.

** Przez koszty zakończonych prac rozwojowych rozumie się badania lub w inny sposób uzyskiwaną wiedzę, których wynik może być wykorzystywany do produkcji nowych lub ulepszonych produktów lub technologii. Koszty prac rozwojowych muszą być wiarygodnie ustalone oraz powinna być stwierdzona przydatność wytwarzanych produktów lub technologii na podstawie odpowiedniej dokumentacji. Z dokumentacji powinna wynikać informacja, że koszty tych prac zostaną pokryte spodziewanymi przychodami ze sprzedaży produktów lub zastosowania technologii (zob. [Cebrowska 2005, s. 237]).

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Ustawa z dnia 29 września 1994 r....; *Międzynarodowe...*; Ustawa z dnia 15 lutego 1992 r....].

W tym miejscu należy podkreślić, że system rachunkowości pozwala wycenić i ujawnić tylko pewną część wartości niematerialnych. Znaczna ich część (np. reputacja, marka, relacje z kontrahentami) nie jest ujawniana przez rachunkowość, ponieważ nie spełniają one wymogów prawa bilansowego. Tabela 5 przedstawia podział wartości niematerialnych ze względu na możliwość ich ujawniania w ramach systemu rachunkowości (głównie w ewidencji i sprawozdawczości finansowej).

Tabela 5. Klasyfikacja wybranych czynników niematerialnych z punktu widzenia prezentacji w ramach systemu rachunkowości

Wartości niematerialne ujawniane w systemie rachunkowości	Wartości niematerialne nieujawniane w systemie rachunkowości
Prawa majątkowe Licencje Koncesje Prawa do wynalazków, patentów Nabyta wartość firmy (dodatnia)	Wizerunek firmy Reputacja Marka Umiejętność i lojalność pracowników Relacje z klientami Kontakty z kontrahentami Elastyczność Spójność organizacji Opinia otoczenia Tradycje współpracy

Źródło: opracowanie własne.

Wśród wymienionych wartości niematerialnych na uwagę zasługuje wartość firmy, która jest specyficznym składnikiem majątku przedsiębiorstwa. Generalnie wartość firmy można podzielić na dwie części: ujawnianą i nieujawnianą w sprawozdawczości finansowej przedsiębiorstwa. Część ujawniana może mieć charakter dodatni lub ujemny⁶. Wartością niematerialną jest tylko część dodatnia, która jest wykazywana jako aktywa bilansu⁷.

⁶ Ujemna wartość firmy stanowi różnicę między wyższą wartością godziwą składników majątkowych jednostki (lub jej zorganizowanej części), pomniejszoną o przejęte zobowiązania, a niższą ceną przejęcia jednostki jako całości. Ujemna wartość firmy jest zaliczana do stopniowo realizowanych przychodów, czyli rozliczeń międzyokresowych przychodów (pasywa).

⁷ Nabycie przedsiębiorstwa lub jego zorganizowanej części jest transakcją pozytywną, ponieważ świadczy o dobrej sytuacji finansowej przedsiębiorstwa nabywającego.

Nabyta wartość firmy mierzy to, co prawo bilansowe nie pozwala ująć jako aktywa, czyli zespół cech, które dotyczą przedsiębiorstwa i przynoszą mu korzyści ekonomiczne. Prawo bilansowe nie ustala wartości poszczególnych czynników kształtujących nabytą wartość firmy, ale transakcja nabycia umożliwia ujawnienie i wycenę aktywów, które są zdadne „do tworzenia korzyści ekonomicznych pod kierownictwem sprawnego zarządu i/lub w wyjątkowo korzystnych warunkach rynkowych” [Karmańska 2009, s. 3].

Nieujawniana część wartości firmy to wytworzona przez przedsiębiorstwo wewnętrzna wartość firmy⁸. Jej ujawnienie nie może dojść do skutku według zasad rachunkowości, ponieważ nie doszło do transakcji z innym podmiotem. Jeśli nie dochodzi do transakcji, nie jest ustalana wartość, więc nie ma możliwości prezentacji w sprawozdaniu finansowym. Takie rozwiązanie często jest nie do przyjęcia, zwłaszcza w sytuacji, gdy aktywa niematerialne i kapitał intelektualny decydują o sukcesie przedsiębiorstwa.

Jeśli chodzi o uregulowania prawne w zakresie kapitału intelektualnego, to warto zacytować opinię, że: „wciąż powiększa się przepaść pomiędzy obecnie stosowanymi standardami rachunkowości aktywów niematerialnych a potrzebą wprowadzenia rachunkowości uwzględniającej kapitał intelektualny, dla którego nie istnieją jeszcze standardy ogólnie obowiązujące” [Jarugowa, Fijałkowska 2002, s. 64].

4. Czynniki niematerialne a metoda bilansowa

Czynniki niematerialne należy rozpatrywać w systemie rachunkowości z punktu widzenia metody bilansowej, która jest uznana za podstawową metodę badawczą. Metoda bilansowa oparta jest na rozumowaniu działalności gospodarczej w dwóch różnych ujęciach, które są ściśle związane z naturą gospodarowania.

Jak podkreśla B. Micherda: „Metoda bilansowa odzwierciedla dualizm postrzegania działalności gospodarczej, co prowadzi do wyróżnienia majątku jednostki gospodarczej oraz źródeł jego finansowania – kapitałów. Są to jednak te same zasoby gospodarcze jednostki, lecz rozpatrywane w dwóch, różnych przekrojach” [Micherda 2005, s. 78]. Dzięki dualnemu ujęciu zasobów gospodarczych przedsiębiorstwa w ujęciu przedmiotowym (aktywa) i podmiotowym (kapitały) możliwa jest prezentacja tych zasobów w formie bilansu.

Między aktywami i kapitałem istnieje wiele różnic wynikających z ich odmiennej natury. Różnice te prezentuje tab. 6, w której wyartykułowano zasadnicze cechy charakterystyczne dla analizowanych kategorii.

Tabela 6. Różnice między aktywami i kapitałem

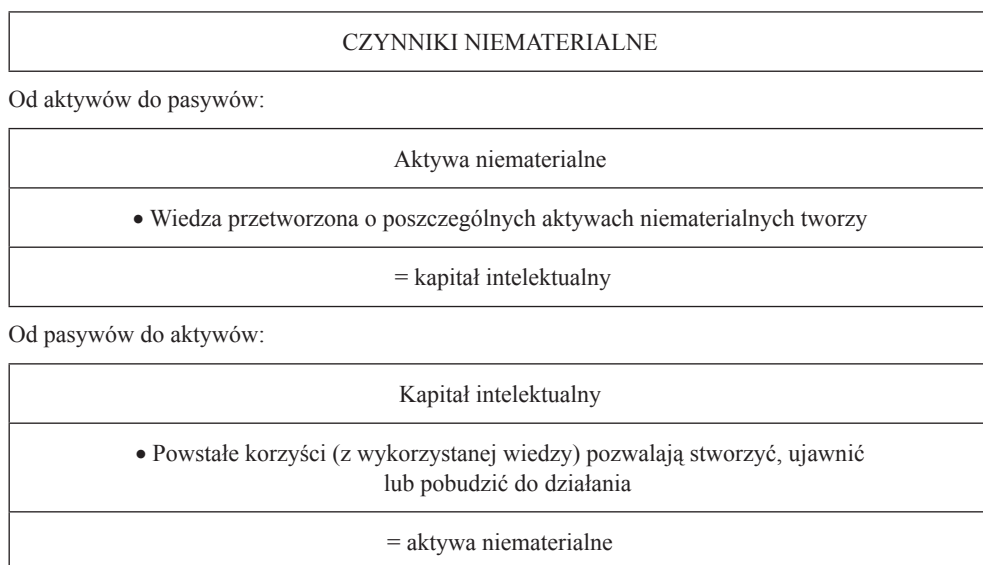
Aktywa	Kapitał
Heterogeniczne – zawierają różne elementy, niejednorodne	homogeniczny – jednorodny
Konkretne	abstrakcyjny
Rozproszone	zagregowany
Zużywają się	pomnaża się

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Nita 2009, s. 28].

⁸ Wewnętrzną wartość firmy tworzą czynniki bezpośrednie (np. umiejętności pracowników, relacje z klientami, pozycja na rynku) i czynniki pośrednie (np. ustrój ekonomiczny, popyt i podaż na rynku, dostęp do zasobów, lokalizacja). Stanowi o sile i potencjale przedsiębiorstwa.

Przeanalizowanie różnic między istotą pojęć „aktywa” i „kapitał” pozwala jednoznacznie stwierdzić, że nie można tych dwóch kategorii utożsamiać i wymiennie stosować słów „aktywa” i „pasywa” dla określenia czynników niematerialnych, jak czynią to niektórzy autorzy, formułujący definicje aktywów niematerialnych i kapitału intelektualnego.

Wzajemne relacje między aktywami i kapitałem można wytłumaczyć poprzez analogię między energią i materią. B. Nita zauważa, że „(...) podobnie jak energia potrzebuje materialnego nośnika, tak w rachunkowości aktywa ucieleśniają kapitał”, bowiem „(...) kapitał stanowi homogeniczną energię zawartą w heterogenicznych aktywach” [Nita 2009, s. 29]. Zatem jeśli jest kapitał intelektualny, to muszą być wartości niematerialne (aktywa niematerialne) i *vice versa*. Rysunek 1 prezentuje zależności między aktywami niematerialnymi i kapitałem intelektualnym oraz kapitałem intelektualnym i aktywami niematerialnymi.

Rys. 1. Wzajemne zależności między aktywami niematerialnymi i kapitałem intelektualnym (zgodnie z metodą bilansową)

Źródło: opracowanie własne.

Wiedza przetworzona o poszczególnych aktywach niematerialnych (wartościach niematerialnych) tworzy kapitał intelektualny, natomiast kapitał intelektualny (rozumiany jako osiągnięte bogactwo dzięki aktywom niematerialnym) pozwala wskazać pochodzenie źródła współfinansowania/współtworzenia aktywów niematerialnych.

Zasadę równowagi bilansowej dla czynników niematerialnych można zapisać w sposób następujący: *Kapitał intelektualny = suma aktywów niematerialnych opartych na wiedzy*. Zatem według metody bilansowej czynniki niematerialne w ujęciu

przedmiotowym to wartości niematerialne (aktywa niematerialne), a w ujęciu podmiotowym – kapitał intelektualny.

Zasadniczy wniosek końcowy z przeprowadzonej analizy wielu pojęć i klasyfikacji czynników niematerialnych oscyluje wokół stwierdzenia, że zrozumienie istoty tych czynników jest możliwe w kontekście metody bilansowej.

Ujęcie czynników niematerialnych za pomocą metody bilansowej umożliwia ich zaprezentowanie w tzw. bilansie ukrytym.

5. Czynniki niematerialne w ujęciu bilansu ukrytego

Część wartości niematerialnych (czyli aktywa niematerialne ukryte) i kapitał intelektualny są to takie kategorie, które nie podlegają ujawnianiu w tradycyjnej (obowiązującej zgodnie z prawem bilansowym) formie bilansu⁹.

Wśród części składowych współczesnego rocznego raportu coraz częściej pojawia się raport o czynnikach niematerialnych (zwany raportem o zasobach niematerialnych), nieujawnianych w tradycyjnym bilansie. Traktowany jest on jako bilans ukryty, który nie jest dokumentem sporządzanym zgodnie z wymogami prawa bilansowego, ale może zestawiać bardzo ważne informacje o przedsiębiorstwie, szczególnie o czynnikach kształtujących wewnętrzną wartość firmy, czyli np. o klientach, pracownikach.

Przedsiębiorstwa najczęściej nie sporządzają odrębnych sprawozdań dotyczących czynników niematerialnych. Jedynie w rocznym raporcie zamieszczają informacje na temat wybranych, istotnych elementów wartości niematerialnych. Najczęściej informacje te dotyczą (zob. [Marcinkowska 2004, s. 227]): klientów, pracowników, marek handlowych, dostawców, innowacji, działalności badawczo-rozwojowej, jakości, stosowanej technologii, wewnętrznej organizacji procesów, współpracy z kooperantami, tworzenia aliansów, formalnych powiązań kapitałowych (przejęć, połączeń), wpływu na środowisko naturalne.

Aktywa niematerialne ukryte i kapitał intelektualny są to składniki tzw. bilansu ukrytego, które nie podlegają pomiarowi i prezentacji w ramach tradycyjnej rachunkowości (zob. rys. 2). Jednak niewątpliwie mają one zasadnicze znaczenie dla przedsiębiorstwa, ponieważ wpływają na wartość firmy, jej pozycję na rynku, kondycję finansową.

Mimo że bilans ukryty nie jest sformalizowany, ma bardzo duże walory poznawcze. Jednak przedsiębiorstwa często powstrzymują się przed jego sporządzaniem i udostępnianiem użytkownikom zewnętrznym w obawie o ujawnienie cennych informacji o czynnikach niematerialnych.

Prace nad opracowaniem bilansu ukrytego i wyselekcjonowaniem właściwych pozycji czynników niematerialnych trwają. W teorii i praktyce można odnaleźć kilka propozycji dotyczących opracowania sprawozdania finansowego, które zawiera

⁹ O istocie bilansu jawnego i ukrytego zob. w [Bąk 2009].

Zasada równowagi bilansowej	
Jawny (obowiązujący) bilans	
AKTYWA Aktywa materialne Aktywa niematerialne ujawniane	PASYWA Kapitał własny Kapitał obcy
Ukryty bilans	
Aktywa niematerialne ukryte	Kapitał intelektualny

Uwagi: Wśród aktywów niematerialnych bilansowych (wartości niematerialnych) wykazywana jest tylko ta część, która spełnia warunki określone przez ustawę o rachunkowości – prawo bilansowe. Można do nich zaliczyć: autorskie prawa majątkowe, prawa pokrewne, licencje, koncesje, prawa do wynalazków, patentów, znaków towarowych, wzorów użytkowych, zdobniczych, *know-how*, nabytą wartość firmy, koszty zakończonych prac rozwojowych.

Według ustawy o rachunkowości wartości niematerialne to składniki, które spełniają następujące warunki: muszą powstać w wyniku zdarzeń przeszłych, zostają pod kontrolą przedsiębiorstwa, jednostka osiągnie w przyszłości korzyści ekonomiczne, musi istnieć możliwość wiarygodnego oszacowania wartości.

Rys. 2. Jawny i ukryty bilans przedsiębiorstwa

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 7. Fragment bilansu dotyczący kapitału ludzkiego

Aktywowane nakłady na rekrutację i szkolenie	Finansowane z części kapitału obrotowego
Aktywa społeczne	Kapitał ludzki
Przyrost wartości aktywów społecznych z upływem czasu	Fundusz z przeszacowania kosztów utrzymania i edukacji
Aktywa funduszu socjalnego	Fundusz socjalny

Uwagi: Aktywa społeczne jest to kategoria wyrażająca miarę wartości kapitału ludzkiego, osób zatrudnionych w firmie. Jest to wartość początkowa, która wystąpiła w dniu zawarcia umowy o pracę z danym pracownikiem. Wartość ta ulega zmianie w miarę upływu czasu. Przyrost wartości aktywów społecznych następuje z upływem czasu i składa się z następujących elementów: przyrost doświadczenia pracownika oraz zmiana kosztów utrzymania i edukacji. Te dwie pozycje mają odpowiednik po stronie pasywów. Jest to wartość kapitału ludzkiego jako sumy wartości początkowej (na dzień zatrudnienia) i wartości przyrostu z tytułu tego doświadczenia oraz funduszu z przeszacowania kosztów utrzymania i kształcenia.

Źródło: [Dobija 1997, s. 32-33].

informacje na temat czynników niematerialnych przedsiębiorstwa (zob. [Samelak 2005, s. 38-39; Fijałkowska])¹⁰. Na przykład M. Dobija we fragmentarycznym bilansie dotyczącym kapitału ludzkiego wśród aktywów niematerialnych ukrytych wyróżnia m.in.: aktywa społeczne i przyrost wartości aktywów społecznych z upływem czasu (zob. tab. 7). Aktywom tym przeciwstawia następujące pozycje wśród pasywów: kapitał ludzki i fundusz z przeszacowania kosztów utrzymania i edukacji.

Oczekiwania wobec bilansu ukrytego są bardzo duże, mianowicie ma on zniwelować powstałą różnicę między wartością bilansową a wartością rynkową przedsiębiorstwa (zwaną luką informacyjną). Istniejąca luka informacyjna pogłębia się wskutek braku informacji o czynnikach niematerialnych przedsiębiorstwa.

6. Podsumowanie

Koniec XX i początek XXI wieku przyniósł wiele zmian w funkcjonowaniu przedsiębiorstw, których cechy w znacznym stopniu uległy metamorfozie (zob. [Kamela-Sowińska 2007, s. 139-140]). Głównym przedmiotem zainteresowania współczesnych przedsiębiorstw stały się czynniki niematerialne (np. wiedza, zaufanie, reputacja), od których w znacznym stopniu zależy osiągnięcie sukcesu finansowego. W związku z tym czynniki niematerialne zostały poddane procesowi gruntownego poznania, na który składają się następujące etapy: zdefiniowanie, sklasyfikowanie, wycena i prezentacja. Na każdym z tych etapów można napotkać wiele problemów natury teoretycznej i praktycznej. Chociażby precyzyjne zdefiniowanie czynników niematerialnych i ustalenie ich jednolitej struktury jest kwestią otwartą. Ponadto wśród wielu nierozstrzygniętych dylematów dotyczących czynników niematerialnych wydaje się, że w chwili obecnej istotne jest wypracowanie takiego zbioru użytecznych kryteriów, który pozwoli dokonać wyceny poszczególnych czynników niematerialnych.

W artykule zwrócono szczególną uwagę na istniejący chaos pojęciowy, różnorodność stanowisk w interpretacji i klasyfikacji czynników niematerialnych przez różne środowiska i dziedziny naukowe. Zaproponowano, aby poszukiwania definicji czynników niematerialnych oparte były na metodzie bilansowej stosowanej przez rachunkowość, uwzględniając i rozróżniając znaczenie słów: aktywa i kapitał. Ponadto podkreślono znaczenie sporządzania bilansu ukrytego, który jest bogatym źródłem informacji o czynnikach niematerialnych przedsiębiorstwa.

Dyskusja nad interpretacją i klasyfikacją czynników niematerialnych wciąż trwa, a środowiska teoretyków i praktyków nie są w stanie dojść do jednolitego stanowiska. Być może w przyszłości slogan „kapitał intelektualny jest najważniejszym aktywem firmy” będzie bardziej poprawny terminologicznie.

¹⁰ W pracy J. Fijałkowskiej można uzyskać informację na temat zestawów rekomendacji, których celem jest ujednoczenie sposobu prezentacji czynników niematerialnych.

Jednym z ważniejszych wyzwań, które stoją przed współczesną rachunkowością (np. transformacja sprawozdawczości finansowej, zastosowanie do wyceny wartości godziwej), jest poszukiwanie takiego instrumentarium (zasad, metod), które zapewniłoby wycenę i prezentację czynników niematerialnych¹¹. Jednak bez precyzyjnego określenia istoty czynników niematerialnych trudno jest nimi zarządzać i poszukiwać metod wyceny i sposobów na ich ujawnienie.

Literatura

- Bąk M., *Bilans jawny a bilans ukryty współczesnego przedsiębiorstwa*, [w:] Nauki o Finansach 1, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 61, red. G. Borys, UE, Wrocław 2009.
- Cebrowska T. (red.), *Rachunkowość finansowa i podatkowa*, PWN, Warszawa 2005.
- Dobja D., *Pomiar i sprawozdawczość kapitału intelektualnego przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania im. L. Koźmińskiego, Warszawa 2003.
- Dobja M., *Bilans i sprawozdanie o wartości dodanej w rachunkowości społeczno-ekonomicznej*, Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej nr 40 (numer specjalny), Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Warszawa 1997.
- Fijałkowska J., *Sprawozdawczość kapitału intelektualnego wyzwaniem dla rachunkowości*, www.innowacyjnosci.gpw.pl/zalaczniki/12.
- Głuszek E., *Zarządzanie zasobami niematerialnymi przedsiębiorstwa*, AE, Wrocław 2004.
- Jabłoński M., *Zarządzanie wartością przedsiębiorstw o orientacji jakościowej a kapitał intelektualny*, Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, Sosnowiec 2009.
- Jarugowa A., Fijałkowska J., *Rachunkowość i zarządzanie kapitałem intelektualnym. Koncepcje i praktyka*, ODDK, Gdańsk 2002.
- Kamela-Sowińska A., *Rachunkowość na zakręcie*, [w:] *Rachunkowość wczoraj, dziś, jutro*, red. T. Cebrowska, A. Kowalik, R. Stępień, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Warszawa 2007.
- Karmańska A., *Aktualizacja wartości firmy*, „Rachunkowość” 2009 nr 2.
- Kasiewicz S., Rogowski W., Kicińska M., *Kapitał intelektualny. Spojrzenie z perspektywy interesariuszy*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2006.
- Marcinkowska M., *Roczny raport z działań i wyników przedsiębiorstwa. Nowe tendencje w sprawozdawczości biznesowej*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2004.
- Micherda B., *Podstawy rachunkowości. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, PWN, Warszawa 2005.
- Międzynarodowe Standardy Sprawozdawczości Finansowej (MSSF)*, tom I, II, MSR 38, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce, Warszawa 2007.
- Mroziewski M., *Kapitał intelektualny współczesnego przedsiębiorstwa. Koncepcje, metody wartościowania i warunki jego rozwoju*, Wydawnictwo Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa 2008.
- Nita B., *Rola rachunkowości zarządczej we wspomaganiu zarządzania dokonaniami przedsiębiorstwa*, UE, Wrocław 2009.
- Samelak J., *Rachunkowość kapitału intelektualnego*, „Problemy Rachunkowości”, styczeń-marzec 2005.
- Ujwary-Gil A., *Kapitał intelektualny a wartość rynkowa przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2009.

¹¹ W tych poszukiwaniach warto zwrócić uwagę na propozycję Y. Iljiriego, dotyczącą rachunkowości trójwymiarowej (zob. [Dobja 2003, s. 171]).

Urbanek G., *Wycena aktywów niematerialnych przedsiębiorstwa*, PWE, Warszawa 2008.

Ustawa z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych, DzU nr 54, poz. 654 z późn. zm.

Ustawa z dnia 29 września 1994 r. o rachunkowości, DzU 1994 nr 21, poz. 591 z późn. zm.

THE VARIETY OF CONCEPTS AND CLASSIFICATIONS OF NONMATERIAL FACTORS CONSIDERING IN PARTICULAR THE ACCOUNTING POINT OF VIEW

Summary: In times of global economy and globalization nonmaterial factors play a particular role in an enterprise, since they decide about its financial success and market position. In professional literature general chaos is observed regarding concepts and clear definitions of their factors. Some examples are: intellectual capital, nonmaterial value, legal assets, nonmaterial resources etc. Having analyzed different notions it may be concluded that the used term depends on the domain which has been using it and not always means the same. The article pays special attention to the interpretation of the concept of a nonmaterial factor from the point of view of the accounting and balance method.